УДК 376.015.31
DOI 10.32999/ksu2312-3206/2019-1-26

СТРУКТУРА ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МАЙБУТНЬОГО УЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Мельник І.М., аспірант кафедри психології та соціальної роботи,
асистент кафедри психології та соціальної роботи
*Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського*

У статті розглядаються професійна самосвідомість й ідентичність як одні із центральних проблем психологічного вивчення учителя в останні десятиліття. Розглянуто новітні психологічні дослідження, в яких визначена структура професійної ідентичності учителя, основними компонентами якої є когнітивний, емоційний і поведінковий (регулятивний). Теоретично доведено відмінності в психологічних особливостях провідної діяльності майбутніх учителів початкової школи, що належать до різних рівнів професійної ідентичності.
Ключові слова: *ідентичність, професійна ідентичність, структура, професійне становлення учителя.*

Мельник И.М. СТРУКТУРА И ОСОБЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ
В статье рассматриваются профессиональное самосознание и идентичности как одни из центральных проблем психологического изучения учителя в последние десятилетия. Рассмотрены новейшие психологические исследования, в которых определена структура профессиональной идентичности учителя, основными компонентами которой являются когнитивный, эмоциональный и поведенческий (регулятивный). Теоретически доказаны различия в психологических особенностях ведущей деятельности будущих учителей начальной школы, принадлежащих к разным уровням профессиональной идентичности.
Ключевые слова: *идентичность, профессиональная идентичность, структура, профессиональное становление учителя.*

Melnyk I.M. STRUCTURE AND PECULIARITIES OF PROFESSIONAL IDENTITY OF THE FUTURE TEACHER OF THE PRIMARY SCHOOL
The article deals with the concept of professional identity and identity as one of the central problems of psychological study of the teacher in recent decades. The newest psychological researches, in which the structure of the teacher's professional identity is determined, the main components of which are cognitive, emotional and behavioral (regulatory). Theoretically, differences in the psychological characteristics of the leading activity of future primary school teachers belonging to different levels of professional identity have been proved.
One of the central problems of psychological study of the teacher in recent decades is the problem of professional self-awareness and identity. In psychological studies, the structure of professional self-consciousness of the teacher is determined, the main components of which are cognitive, emotional and behavioral (regulatory). Studies show the complex dynamics of the correlation of these components in the process of personalization (N.S. Glukhanyuk, O.N. Volkov, and others).
In the process of professionalization, there are personal changes that affect the person's self-awareness, in particular, the images of Me, and her self-esteem. Professionalization for an individual is not only a factor in the progressive development and self-actualization: in this process, both positive and destructive changes take place. Personality changes in professional activity occur in unity with reflexive processes that promote the development of professional identity.
The theoretical analysis of professional identity shows that, on the one hand, it is embedded in a number of other social types of identity, on the other hand, it is aimed at the person itself. "I" and "Others" in the professional identity are in a complex interaction (L. Tyler, D. Super). The contents of the professional identity are I-images: actual and ideal, stable and dynamic. The professional identity of the teacher is mediated not so much by professional knowledge and skills, but by emotional experiences in the process of professional activity and communication.
As a complex dynamic system, the identity of the teacher carries out a number of important functions related to the personal and professional development and regulation of pedagogical activities: professional self-determination, self-evaluation, self-regulation, stabilization of professional self, professional self-improvement, creative self-development, formation of the axiological basis of professional activity.
Key words: *identity, professional identity, structure, professional formation of the teacher.*

Постановка проблеми. Складність, різносторонність і емоційна насиченість педагогічної діяльності вимагають від учителя початкової школи адекватного розуміння себе як особистості і професіонала. В процесі самопізнання відбувається не лише усвідомлення тих або інших професійно важливих якостей, але й формується

самооцінка, виникає певне емоційне ставлення до себе, почуття задоволеності або незадоволеності своєю діяльністю, емоційне переживання відповідності «Я-образу» ідеальним уявленням про себе як педагога. Лише усвідомивши себе в ролі вчителя, вихователя, особистість відкриває для себе можливості активного професійного саморозвитку, формування у себе професійно важливих якостей і вдосконалення педагогічної майстерності. Будучи інтегральною характеристикою особистості, професійна ідентичність виступає важливою передумовою особистісно-професійного розвитку вчителя. У зв'язку з цим проблема професійної ідентичності педагога інтенсивно досліджується в сучасній педагогіці, соціальній психології, психології особистості, педагогічній психології, психології професійної діяльності та акмеології. Робляться спроби визначити структуру, фактори, психологічні механізми й етапи розвитку професійної ідентичності вчителя, з'ясувати критерії, показники та рівні її сформованості. При цьому більшість дослідників вказують на тісний взаємозв'язок між професійною ідентичністю педагога й успішністю його діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика професійної ідентичності знайшла відображення у низці психолого-педагогічних досліджень, присвячених різним аспектам особистісно-професійного становлення вчителя. Вона розглядається, зокрема, в контексті: професійного становлення особистості вчителя (І.Д. Бех, Г.А. Бордовський, І.Ф. Ісаєв, С.Д. Максименко і ін.); розвитку суб'єктності і професійно-педагогічної рефлексії (Г.І. Аксьонова, А.С. Белкін, В.Ф. Моргун, Т.А. Колишева, Л.В. Яковлєва та ін.); становлення індивідуальності вчителя (Н.Є. Мажар, В.В. Грачов та ін.).

До окремого напряму можна віднести дослідження, присвячені питанням становлення і формування ідентичності майбутнього вчителя в період навчання у ЗВО: особливості розвитку професійної самосвідомості майбутнього вчителя (О.М. Грíньова, Л.В. Римар, В.П. Саврасов), зміст і методи формування педагогічної самосвідомості (Є.А. Тімакіна); роль самооцінки в процесі професійного самовизначення (С.Є. Рескіна), професійна ідентифікація як механізм розвитку самосвідомості студентів (В.О. Сластьонін, А.В. Гузь та ін.); розвиток професійної самосвідомості у контексті становлення особистісної зрілості майбутніх учителів (В.М. Галузяк).

Мета статті полягає у теоретичному аналізі та висвітленні структури та особливостей професійної ідентичності в системі професійного становлення майбутніх учителів початкової школи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Варто зазначити, що, оскільки для поняття професійної ідентичності родовим є поняття ідентичності особистості, то більшість дослідників дотримуються думки про подібність структури, властивостей і характеристик цих двох категорій. Професійна ідентичність учителя при цьому розглядається як окремий випадок групової ідентичності особистості. У зв'язку з цим у наявних підходах до розуміння сутності професійної ідентичності вчителя часто не досить враховується специфіка його професійної діяльності. Водночас професійна ідентичність фахівців різного профілю має свої особливості, зумовлені змістом і функціями професійної діяльності.

У психологічних і педагогічних дослідженнях категорія професійної ідентичності вчителя надається за допомогою різних термінів: педагогічна рефлексія, самосвідомість, самопізнання, самоаналіз, самокритичність, професійна відповідальність, образ Я, самооцінка, Я-концепція тощо. Більшість науковців наголошує на важливій ролі розвитку професійної ідентичності вчителя як невіддільного складника його професіоналізму і компетентності, педагогічної культури, творчості і майстерності.

У працях вітчизняних дослідників професійна ідентичність учителя трактується як «пусковий механізм» саморозвитку особистості, центральний елемент педагогічної майстерності (В.О. Якунін); результат відображення позиції педагога як суб'єкта управління в процесі навчання і виховання (В.П. Саврасов); результат усвідомлення учителем професійно значущих якостей свого «Я» (С.Л. Бєлих); результат усвідомлення себе в системі професійної діяльності, педагогічного спілкування і в системі власної особистості (Л.М. Мітіна); сутнісне утворення особистості вчителя, що виражає його мотиваційно-ціннісне ставлення до себе і власного досвіду педагогічної діяльності (В.О. Сластьонін, А.І. Шутенко).

На думку В.Н. Козієва, професійна ідентичність виконує регулюючу функцію в діяльності вчителя, сприяє саморозвитку, формуванню професійно значущих якостей, професійної майстерності [1, с. 20]. У структурі ідентичності вчителя дослідник розрізняє чотири компоненти: «актуальне Я», «ретроспективне Я», «ідеальне Я», «рефлексивне Я». При цьому диференціація вказаних компонентів здійснюється у трьох перспективах: часовій, ціннісній і соціальній. У часовій перспективі «актуальне Я»

(Я зараз) співвідноситься з «ретроспективним Я» (Я в минулому), в ціннісній перспективі – з «ідеальним Я» (яким Я хочу бути), в соціальній перспективі – з рефлексивним Я (яким, на мій погляд, мене бачать інші люди). «Ретроспективне Я» стосовно «актуального Я» відображає прогрес досягнень учителя в особистісно-професійному розвитку. «Ідеальне Я» задає ціннісні перспективи подальшого саморозвитку особистості в професійній сфері, а «рефлексивне Я» дає змогу враховувати ставлення до вчителя з боку інших людей (учнів, батьків, колег).

Л.М. Мітіна розглядає професійну самосвідомість як усвідомлення педагогом себе у контексті трьох складників простору педагогічної праці: в системі професійної діяльності, в системі педагогічного спілкування і в системі власної особистості [4, с. 120]. При цьому кожний складник самосвідомості розглядається на рівні трьох підструктур: когнітивної, афективної і поведінкової.

Когнітивна підструктура (Я-розуміння) містить розуміння себе в системі педагогічної діяльності, в системі педагогічного спілкування, в системі особистісного розвитку. Все це складається в образ «Я-педагог», який є «узагальненою системою уявлень суб'єкта про себе, що формується в результаті процесів усвідомлення себе в трьох системах», які взаємодоповнюються і перетинаються.

Афективна підструктура (Я-ставлення) самосвідомості вчителя характеризується сукупністю трьох видів ставлень:

– ставленням до системи своїх педагогічних дій, до цілей, засобів і способів реалізації завдань;

– ставленням до системи міжособистісних стосунків з учнями, емоційною оцінкою того, як він реалізує основні функції педагогічного спілкування;

– ставленням до своїх професійно значущих якостей і до своєї особистості загалом, оцінкою своєї особистісної і професійної компетентності та відповідності власному ідеальному Я-образу педагога. Загальним підсумком такої самооцінки є формування глобального самоставлення [3, с. 312].

Характеризуючи поведінковий компонент професійної самосвідомості вчителя, Л.М. Мітіна акцентує увагу на його задоволеності собою і своєю діяльністю, яка розуміється як «співвідношення між мотиваційно-ціннісною сферою особистості вчителя і можливістю успіху діяльності з реалізації провідних мотивів» [4, с. 108]. Водночас дослідниця не вказує на конкретні процесуальні і результативні характеристики поведінкового складника самосвідомості вчителя.

Аналіз підходів до розуміння структури професійної ідентичності вчителя свідчить, що більшість дослідників дотримуються класичної трьохкомпонентної схеми, виокремлюючи такі взаємопов'язані підструктури, як когнітивна, афективна і поведінкова.

Когнітивна підструктура містить усвідомлення вчителем себе в системі педагогічної діяльності, детермінованих нею міжособистісних відносин і в системі його особистісного розвитку. Поступово у вчителя на основі уявлення про себе в окремих педагогічних ситуаціях, на основі врахування думки учнів і колег складається стійка Я-концепція, що надає йому відчуття професійної впевненості або невпевненості.

В афективній підструктурі розрізняють оцінку вчителем своїх сьогоднішніх можливостей (актуальна самооцінка), вчорашніх (ретроспективна самооцінка) і майбутніх досягнень (потенційна або ідеальна самооцінка), а також оцінку того, що думають про нього інші (рефлексивна самооцінка).

Поведінковий аспект професійної ідентичності вчителя стосується його здатності діяти на основі знань про себе і ставлення до себе.

У структурі професійної самооцінки вчителя доцільно також розрізняти самооцінку результатів діяльності і власного професійного потенціалу. Самооцінка результатів пов'язана з оцінкою досягнутого рівня розвитку і відображає задоволеність або незадоволеність власними досягненнями. Самооцінка потенціалу стосується оцінки своїх професійних можливостей і відображає віру в себе та впевненість у власних силах. Низька самооцінка результатів не обов'язково свідчить про комплекс професійної неповноцінності учителя. Навпаки, низька самооцінка результатів у поєднанні з високою самооцінкою власного потенціалу є важливим чинником професійного саморозвитку. Таке співвідношення самооцінок лежить в основі позитивної мотивації професійного саморозвитку та корелює із соціальним і професійним успіхом учителя.

На думку А.К. Маркової, якщо актуальна самооцінка педагога вища за ретроспективну, а ідеальна вища за актуальну, то це свідчить про конструктивний розвиток професійної самосвідомості [6, с. 213]. Найбільше значення для педагога має формування загальної позитивної самооцінки. У вчителя, який позитивно сприймає себе, підвищується впевненість у собі, задоволеність своєю професією, ефективність діяльності в цілому. Особливо важливим є той факт, що позитивна Я-концепція педагога

сприяє формуванню позитивної Я-концепції в його учнів.

Професійна ідентичність виконує важливу *стабілізуючу* функцію, яка полягає у забезпеченні стабільності і наступності «професійного Я» вчителя, формуванні його професійної ідентичності – стійкої професійно-ментальної системи уявлень про себе і самовідчуттів, параметрами якої є константність (здатність до опору змінам) і адаптивність (здатність до руйнування неадекватних професійних стереотипів). Ідентичність відіграє також важливу роль у *самовдосконаленні* вчителя. Усвідомлюючи себе в контексті професійної діяльності, педагог уточнює уявлення про ступінь своєї відповідності професійним еталонам, про своє місце в системі професійних «ролей», про свої сильні і слабкі сторони. Завдяки цьому вчитель усвідомлює власну самоцінність, смисл професійно-педагогічної діяльності, уточнює уявлення про свої професійні можливості, опановує засоби професійного самовдосконалення. Функція професійного самовдосконалення реалізується через самоконтроль і саморегуляцію професійного розвитку, сприяючи тим самим інтеграції особистості вчителя. Роль цієї функції у професійному становленні педагога конкретизується у процесі вирішення комплексу професійних завдань, пов'язаних з формуванням професійної самооцінки, професійних ідеалів і професійної ідентичності. Учитель здатний контролювати і регулювати свої дії тоді, коли має адекватні уявлення про себе як професіонала і певним чином ставиться до себе. Професійна самооцінка та ідентифікація як ключові елементи ідентичності вчителя виступають критерієм самоконтролю за ефективністю професійного саморозвитку.

Професійну ідентичність учителя можна розглядати як один із особистісних чинників професійної адаптації, пристосування професії до себе і себе до професії, перетворення професійного досвіду і себе, що дає підстави говорити про її *креативну* функцію. Вона полягає у рефлексивному ставленні вчителя до себе як представника педагогічної професії, до своїх професійних можливостей і обмежень. Таке ставлення перебудовує мислення педагога, створює умови для розвитку його творчого потенціалу, який проявляється в тому, що вчитель привносить у професійну діяльність щось своє, нове, оригінальне, самостійно визначає завдання професійної діяльності і знаходить нестандартні способи їх реалізації. Креативна функція професійної ідентичності проявляється в здатності вчителя співвідносити свій індивідуальний досвід з інноваційним досвідом педагогічної діяльності, усвідомлювати власну творчу індивідуальність, ефективно використовувати внутрішні ресурси та можливості своєї особистості у навчально-виховному процесі. Усвідомлення рівня власної творчості виступає умовою професійного самовдосконалення педагога, його переходу на рівень оптимізації своєї діяльності. На цьому рівні вчитель уміло обирає і доцільно поєднує зміст, методи і форми навчання та виховання, проявляє такі якості, як критичність мислення, здатність до самооцінних дій, знаходження раціональних способів вирішення педагогічних завдань.

Професійна ідентичність дає змогу педагогові, усвідомлюючи власний стиль спілкування і діяльності, порівнюючи особливості поведінки в ситуаціях, що мали місце раніше, із способами поведінки в нових умовах, пристосовувати, змінювати або освоювати нові стратегії професійної діяльності та спілкування. Креативна функція ідентичності знаходить яскраве вираження тоді, наприклад, коли вчитель, аналізуючи емоційний настрій, рівень сприйняття навчального матеріалу і пізнавальну активність учнів, оцінюючи свою діяльність, освоює нові форми, прийоми, методи і засоби навчання та виховання, які не використовувалися раніше. Постійне, не завжди адекватне педагогічній ситуації використання напрацьованих форм, методів і засобів діяльності є свідченням недостатньої розвиненості професійної ідентичності вчителя і ригідності його особистості.

Ідентичність учителя виконує також *аксіологічну* функцію, яка проявляється в ціннісній регуляції педагогічної діяльності, зіставленні педагогічних дій з особистісними установками, внутрішньою позицією, власною системою професійних ціннісних орієнтирів. Ця функція своєрідно відображається у поглядах учителя на професійно значущі якості, на своє професійне майбутнє, в його професійних ідеалах. Професійний ідеал як один із складників професійної ідентичності педагога набуває аксіологічного сенсу, коли в ньому фіксуються загальнолюдські та професійно-педагогічні цінності. Аксіологічна функція ідентичності вчителя проявляється в тому, що він визначає свою суб'єктивну ціннісно-смислову систему, осмислюючи себе в просторі професійної діяльності з позиції педагогічних цінностей. Таким чином відбувається регуляція його вчинків, стосунків і дій на основі професійних ціннісних орієнтирів, що визначають гуманістичний підхід до виховання.

Професійна ідентичність педагога, формуючись у процесі професійного станов-

лення його особистості в педагогічній діяльності і в процесі підготовки до неї, своєю чергою, стає важливим чинником, що детермінує та регулює професійні дії, значною мірою визначаючи їх ефективність.

С.В. Васьковська визначає показники зрілості професійної самосвідомості вчителя, які впливають на успішність його діяльності: 1) усвідомлення невідповідності (суперечності) між реальним і бажаним станом справ; 2) обсяг і міру диференційованості знань учителем своїх достоїнств і недоліків; 3) усвідомлення труднощів у роботі; 4) міру адекватності самооцінки різних сторін свого професіоналізму [5, с. 58].

Р. Бернс акцентує увагу на важливості валентності Я-концепції вчителя: від того, як загалом оцінює себе вчитель – позитивно чи негативно, – залежить характер його взаємодії з учнями та ефективність діяльності в цілому. Учителі з позитивною Я-концепцією, впевнені в собі, налаштовані на активне спілкування, характеризуються емоційною стабільністю частіше, ніж учителі з негативною Я-концепцією, невпевнені в собі, схильні уникати активних соціальних контактів. Перші створюють доброзичливу обстановку, більш сприятливу для навчально-виховного процесу. Вчителі, які відчувають особистісну або професійну неадекватність, поводяться більш жорстко, авторитарно, намагаючись захиститися від учнів своєю агресивністю або, навпаки, виявляють пасивність, байдужість до навчання і його результатів. Екстремальні установки й уявлення про себе породжують екстремальні форми поведінки: від ворожих до запобігливо-улесливих, від неприйняття ідей учнів до звички в усьому потурати їм. Низька самооцінка вчителя супроводжується установкою на негативне сприйняття учнів, що, своєю чергою, впливає на формування їхньої Я-концепції. Позитивне самоприйняття вчителя пов'язане з більш позитивними Я-концепціями школярів. На думку Р. Бернса, виникнення в учителів почуття незахищеності, низької самооцінки, недовіри зумовлюється ідентифікацією в дитинстві з авторитарними ролями (насамперед із занадто авторитарними батьками) [2, с. 58].

Окрему проблему психолого-педагогічних досліджень становить вивчення психологічних закономірностей і умов формування професійної ідентичності вчителя. А.І. Шутенко стверджує, що формування професійної ідентичності вчителя відбувається внаслідок виявлення якостей і властивостей свого Я та оцінки їх впливу на особистісний розвиток учнів [1, с. 21]. Цей процес зумовлений особистісною активністю педагога, яка: виходить з мотиваційно-ціннісного ставлення до педагогічної діяльності як до сфери самореалізації; спрямовується на цілісне самовиявлення та самовираження у професійній діяльності; пов'язана з реалізацією педагогічного сенсу діяльності – розвитком сутнісних сил особистості учня.

Згідно з І.В. Вачковим, процес розвитку професійної самосвідомості вчителя запускається зіткненням з труднощами в професійній діяльності, які долаються шляхом самоаналізу і рефлексії; через пошук способу подолання труднощів і оцінку результатів педагогічної праці; через співвіднесення останньої з судженнями колег, адміністрації, учнів і батьків про вчителя [5, с. 59].

Розвиток професійної самосвідомості вчителя, на думку С.В. Васьковської, можливий за таких психологічних умов: зверненість свідомості вчителя на себе як на суб'єкта професійно-педагогічної діяльності; постановка суб'єктно-орієнтованих цілей, пов'язаних із саморозвитком; засвоєння професійно-наукової термінології; інтеріоризація еталонних характеристик педагогічної діяльності; здатність до рефлексії; усвідомлення труднощів у педагогічній роботі; використання колективних форм діяльності; залучення учителів до професійно-нормативних стосунків; організація вичерпного і своєчасного зворотного зв'язку; наявність правильного оцінного ставлення до себе [4, с.121].

Більшість дослідників погоджується з тим, що психологічною умовою розвитку професійної ідентичності учителя є конструктивне подолання ним труднощів, перешкод у діяльності, поведінці, самореалізації. Це положення узгоджується з ідеєю В.В. Століна про те, що усвідомлення й оцінка суб'єктом своїх соціально-індивідних і особистісних властивостей, як правило, відбувається тоді, коли вони виступають як перешкоди на шляху вибору однієї з життєвих альтернатив у здійсненні вчинку [7, с. 110]. Механізмом такого розвитку є професійна рефлексія.

А.К. Маркова визначає п'ять основних чинників, які зумовлюють формування професійної самосвідомості вчителя:

1) усвідомлення норм, правил, моделі своєї професії як еталонів для усвідомлення власних якостей;

2) усвідомлення відповідних якостей в інших людей, порівняння себе з деяким професіоналом як абстрактним, так і конкретним;

3) врахування оцінки себе як професіонала з боку інших людей – учнів, колег, керівництва;

4) самооцінювання своїх окремих сторін у когнітивному, емоційному і поведінковому аспектах;

5) позитивне оцінювання себе в цілому, формування позитивної Я-концепції.

Л.М. Мітіна зосереджує увагу на двох найбільш значущих, на її думку, групах факторів розвитку професійної самосвідомості педагога:

1) очікування й оцінні судження безпосереднього соціального оточення (колег, адміністрації, учнів), інтеріоризовані в процесі соціальної взаємодії та спілкування;

2) власні мотиваційно-ціннісні орієнтації та очікування від самого себе як професіонала, що випливають з його практичної діяльності [4, с. 125].

Висновки з проведеного дослідження. Аналіз психолого-педагогічних досліджень, присвячених проблематиці професійної ідентичності вчителя, дає підстави для певних висновків. Сутність професійної ідентичності вчителя більшість дослідників вбачає в усвідомленні ним особистісного смислу професійно-педагогічної діяльності, переживанні ціннісного ставлення до педагогічної професії і до себе як її суб'єкта. Професійна ідентичність розглядається як умова самовизначення і самореалізації вчителя в педагогічній діяльності.

Професійна ідентичність педагога є складним системно-динамічним утворенням, підструктури якого (когнітивна, афективна, поведінкова) утворюють єдність, характеризуються тісним взаємозв'язком і взаємозалежністю. Вона поєднує в собі усвідомлення і переживання професійно-педагогічних цінностей, мотивів, особистісних смислів, що відкривають суб'єктові сенс професійного «Я».

Як складна динамічна система ідентичність учителя виконує низку важливих функцій, що стосуються особистісно-професійного розвитку і регуляції педагогічної діяльності: професійне самовизначення, самооцінювання, саморегуляція, стабілізація професійного Я, професійне самовдосконалення, творчий саморозвиток, формування аксіологічної основи професійної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абдуллаева М.М. Формирование профессиональной идентичности у студентов-психологов. *Вестник Московского государственного лингвистического университета*. 2014. № 7(693). С. 20–32.

2. Иванова Н.Л. Профессиональная идентичность в современных исследованиях. *Вопросы психологии*. 2012. № 1. С. 89–101.

3. Исаева Д.А. К вопросу о соотношении личностной и профессиональной идентичности в юности и ранней взрослости. *Казанская наука*. 2012. № 9. С. 312–318.

4. Іщук О.В. Чинники становлення професійної ідентичності студентів вищого навчального закладу. *Проблеми сучасної психології*. 2013. № 2. С. 120–127.

5. Качанов Ю.М., Шматко Н.А. Семантические пространства социальной идентичности. *Социальная идентификация личности* / под ред. В.А. Ядова. Москва, 1993. С. 58–60.

6. Романишина О.Я. Психологічні аспекти формування професійної ідентичності майбутніх учителів. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія «Педагогіка і психологія»*. Ялта, 2014. Вип. 44. Ч. 3. С. 213–220.

7. Рыжкова Д.С. Город как условие и цель формирования идентичности. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії»*. 2013. № 1064. С. 108–113.